

De bron van kennis

De bron van kennis

Over nut en noodzaak van historische bronnenkritiek

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Bronontsluiting en apparaat voor historisch onderzoek van de
geschiedenis van Nederland
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 8 juli 2010

door

J.W.J. Burgers

 VOSSIUSPERS UVA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 372, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 656 8
e-ISBN 978 90 4851 367 3

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de rector magnificus,
Mevrouw de decaan,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Het was in 1923 dat Nederlands beroemdste historicus, Johan Huizinga, zich genoodzaakt zag de confrontatie aan te gaan met Otto Oppermann, de invloedrijke Utrechtse hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis. Dat leidde tot een korte maar vinnige polemiek, waarin de wetenschappelijke verschillen van inzicht op on-Nederlandse wijze werden gelardeerd met persoonlijke aanvallen, en de combattanten elkaar uitmaakten voor respectievelijk een gevaar voor de Nederlandse historiografie en een kinderlijke dilettant. Aanleiding voor de botsing was de publicatie in 1921 van een proefschrift geschreven door een pupil van Oppermann over de dertiende-eeuwse Hollandse stadsrechten, maar daar ging een geschiedenis aan vooraf.

In de jaren rond 1900 was de Nederlandse mediëvistiek tot een zekere bloei gekomen, met als leidende figuren mannen als Muller, Gosses en Blok.¹ Toch werd men zich meer en meer bewust van een fundamenteel gebrek dat aan de discipline kleefde, en wel het gemis hier te lande van een degelijke kennis van de hulpwetenschappen zoals de paleografie, de diplomatiek, de chronologie en de sigillografie; zonder deze werd een serieuze bestudering van de middeleeuwse bronnen onmogelijk geacht. In het buitenland was men wat dat betreft veel verder; als grote voorbeeld gold met name Duitsland, waar gedurende de negentiende eeuw de professionele geschiedbeoefening tot grote hoogte was opgestuwd. In dat proces was de ontwikkeling van de mediëvistiek een van de drijvende krachten geweest, waarbij vooral de hulpwetenschap van de diplomatiek, de oorkondenleer, een stevige theoretische basis kreeg. In Nederland had men die trein gemist, reden waarom de mediëvistiek hier veroordeeld bleef tot een zeker amateurisme. Symptomatisch voor die stand van zaken was de jarenlange pennenstrijd omtrent Hollands oudste oorkonde, de beroemde schenking van graaf Dirk V van Holland aan de abdij van Egmond uit 1083. Uit die polemiek, gevoerd in de laatste decennia van de negentiende eeuw, blijkt duidelijk dat bij de antagonisten geen of slechts een rudimentair besef leefde van de moderne Duitse oorkondenkritiek. Men kon wijzen op interne tegenstrijdigheden in de tekst van de oorkonde en op de tekstuele samenhang met andere Egmondse bronnen, maar men was niet in staat tot een kritische

analyse van de diplomatische aspecten van het stuk. Hoewel scherpzinnige geesten als Robert Fruin en M.S. Pols aan de discussie deelnamen, was die uiteindelijk gedoemd onbeslist en vruchteloos te blijven.²

De Nederlandse historici beseften dat er iets moest gebeuren om hun vak op een wetenschappelijker basis te stoeien. Ook Johan Huizinga, in 1905 benoemd tot hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis te Groningen, klaagde zich in 1907 en 1908 over de achterstand van het vak in brieven aan Herman Theodoor Colenbrander, adjunct-rijksarchivaris en secretaris van de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Hij schreef: 'Heb jij ook wel eens nachtmerries, hoe wij hier in Holland met onze historische prestaties ooit bij zullen komen? Een kleine eeuw is er verzuimd, en ik geloof soms, het is verloren, en denk: zullen we niet ons complete bronnenmateriaal in Brussel of Berlijn op een veiling doen, of in de krant ter overname aanbieden voor iemand met nog wat vrijen tijd.' Die wantoestand weet hij overigens aan desinteresse bij de overheid: 'tusschen 1826 en 1902 deed het Rijk niets voor de historische studiën, terwijl België zijn Commission Royale d'Histoire had enz.'³

Ook aan de Utrechtse universiteit was men intussen doordrongen geraakt van de noodzaak tot het nemen van stappen ter opwaardering van de geschiedbeoefening. Op aandringen van de Utrechtse rijksarchivaris Samuel Muller, tevens de drijvende kracht achter het Historisch Genootschap, werd daar in 1904 Otto Oppermann aangesteld als lector; in 1909 volgde zijn benoeming tot hoogleraar.⁴ Oppermann was in Leipzig geschoold bij de beroemde geleerde Karl Lamprecht, die opgang had gemaakt met zijn op de exacte wetenschappen gestoelde methode van geschiedvorsing. In Utrecht kweet Oppermann zich voortvarend van zijn taak. In 1905 of 1906 zette hij het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis op, waarbinnen hij een reeks leerlingen en promovendi zou opleiden. Ook als publicist zat hij niet stil: vanaf de jaren '10 verscheen van zijn hand een serie studies, alle met een tweeledig leidend beginsel: ten eerste dat diplomatisch onderzoek van de bronnen de onmisbare eerste stap was voor elke historische studie van de middeleeuwen, en ten tweede dat het de voornaamste taak van de diplomaticus was om vervalsingen op te sporen. Deze dubbele invalshoek verwoordde hij al in zijn openbare les, met de titel 'Mittelalterliche Urkundenfälschungen als Quelle der Verfassungsgeschichte von Staat und Kirche'.

Huizinga zal aanvankelijk met instemming kennis hebben genomen van Oppermanns activiteiten. Zo trachtte hij in 1908 in Groningen een 'historische studiekamer' in te richten, naar het voorbeeld van Oppermanns Instituut, en hij bezocht hem bij die gelegenheid in Utrecht om advies in te winnen.⁵ Toch trad in zijn bewondering voor Oppermann na enige tijd een aanmerkelijke verkoeling in. Dat zal ook wel te maken hebben gehad met de publicatie, in

1919, van zijn *Herfsttij der Middeleeuwen*. Daarmee was Huizinga's naam bij het grote publiek in één klap gevestigd, evenals zijn tot op heden voortdurende reputatie in het buitenland, maar de studie, waaraan hij meer dan tien jaar had gewerkt, werd door de vaderlandse beroepshistorici nogal zuinig ontvangen. Het was vermoedelijk Muller die zou hebben gezegd dat het een prachtig boek was, maar dat men niet moest menen dat het geschiedenis was. En Oppermann zou hebben gereageerd met de woorden: 'Je zou net zo goed een detective kunnen lezen.'⁶

Maar al eerder, in 1917, had Huizinga zich negatief uitgelaten over de wetenschappelijke verdiensten van Oppermann. In een brief aan de beroemde Belgische historicus Henri Pirenne klaagde hij niet alleen over de onleesbaarheid van Oppermanns opstellen, maar vooral over diens 'manie overal vervalsingen te zien'.⁷ In Oppermanns studies namelijk werd een groot deel van het oudste oorkondenbestand van Nederlandse, en later ook van een aantal Belgische en Duitse kloosters, aan een diplomatisch onderzoek onderworpen, en stevast kwam hij tot de conclusie dat een groot deel van de stukken vervalst of minstens geïnterpoleerd was, dat ze derhalve op een later tijdstip waren vervaardigd dan ze voorgaven, met een geheel of gedeeltelijk vervalste inhoud. In een samenhangend bestand van oorkonden wist Oppermann er al snel een of meer uit te lichten die als onecht werden gebrandmerkt, op grond van onregelmatigheden in de uitwendige kenmerken, zoals het schrift en het zegel, in combinatie met een verdachte inhoud – zowel de feitelijke inhoud van de rechtshandeling als de diplomatische bewoordingen waarin die was vevat. Deze falsa sleepten vervolgens andere, gerelateerde stukken met zich mee in hun val, en die op hun beurt weer andere, zodat al snel praktisch het hele onderzochte bestand als vals of verdacht werd aangemerkt. Vervolgens was Oppermann zeer creatief in het construeren van vaak vergezochte theorieën over middeleeuwse vervalsters die in hun zucht naar geldelijk gewin complete archieven omwerkten.⁸

Een goed voorbeeld van zijn aanpak is zijn behandeling van een groot deel van de vroegste bronnen van het graafschap Holland, te weten de stukken die in de twaalfde eeuw waren vervaardigd in de abdij van Egmond. Daarbij gaat het om een aantal oorkonden en de bekende Egmondse annalen, samen met wat administratieve en hagiografische teksten. In 1917 had hij daarover al een lezing gehouden voor de Koninklijke Akademie; bij die gelegenheid had Huizinga zich zo geërgerd, zoals blijkt uit zijn schrijven aan Pirenne. In 1919 publiceerde Oppermann een diplomatische studie naar dit materiaal, ominieus getiteld *Die Egmonder Fälschungen*; een jaar later al verscheen een tweede, verbeterde editie van het boek.⁹ De vroegste Egmondse oorkonden, met als voor naamste stuk de eerdergenoemde oorkonde van 1083, waren in Oppermanns ogen alle in de abdij vervaardigde falsa, ontstaan in twee stadia: in 1176-1177 zag

hij een eerste vervalsers actief, waarna in 1213-1215 een andere monnik het werk nog eens dunnetjes overdeed. Overigens herzag Oppermann op een later tijdstip zijn theorie enigszins; hij stelde toen dat de meeste falsa in 1213-1215 waren vervaardigd, waarmee hij de eerste vervalsers deels rehabiliteerde.¹⁰

Zo had Oppermann vrijwel alle oorkonden en kronieken die de geschiedenis van Holland van vóór 1215 documenteerden bestempeld als vervalsingen, waarmee hij de fundamenten had weggeslagen onder de studies van generaties Nederlandse mediëvisten. Desondanks volgde op dit slechte nieuws een oorverdovende stilte. Niemand van de vakgenoten reageerde.¹¹ De reden laat zich raden: met zijn specialistische bronnenkritische vaardigheden, waarnaar men immers zo had uitgekeken en waaraan men zelf niet kon tippen, was Oppermann voor hen onaantastbaar, en niemand waagde het hem weerwerk te geven. Ten slotte was het toch Huizinga die de handschoen opnam, hoewel hij vond dat dit de taak was van de eigenlijke mediëvisten; ondanks zijn studies op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis beschouwde hij zichzelf blijkbaar niet als zodanig. Maar nu had een leerling van Oppermann zich gewaagd aan een onderwerp waarover Huizinga zelf eerder had gepubliceerd, namelijk de middeleeuwse geschiedenis van de stad Haarlem. Daaraan, en aan de oude Haarlemse rechtsbronnen, had hij in 1905 en 1911 zijn eerste historische opstellen gewijd.¹²

In 1921 was C.D.J. Brandt, een briljante jonge pupil van Oppermann, gepromoveerd op een proefschrift getiteld *Bijdrage tot de kritiek van Hollandse stadsrechten der XIIIe eeuw*.¹³ In dit dunne boekje – het telt slechts 67 pagina's – onderwierp de auteur de door de Hollandse graaf Willem II in de jaren 1240-1250 verleende stadsrechtprivileges voor de steden Haarlem, Delft en Alkmaar aan een paleografisch en diplomatisch onderzoek; op basis daarvan kwam hij tot de conclusie dat die stukken alle vals waren. Twee ervan, die voor Haarlem en Delft, zijn in origineel overgeleverd, of liever gezegd in schijnbaar origineel, want Brandt meende hierin één enkele scribent te zien die hij geheel in de lijn van de methode-Oppermann ontmaskerde als een vervalsers – dit op basis van allerlei door hem gesignaleerde 'onregelmatigheden' in diens schrift, zoals het voorkomen van de *a* in allerlei gradaties van geslotenheid, twee vormen van de *r*, de 'systeemloosheid' van de ligaturen, enzovoort. Volgens Brandt waren dat de kenmerkende slippertjes van iemand die hem onbekend schrift probeerde na te bootsen, en konden deze oorkonden nooit in de grafelijke kanselarij zijn geschreven. Aan de Haarlemse keur hangt nog het zegel van de graaf, maar dat was in zijn ogen een nabootsing van het echte zegel van Willem II. Toen Brandt ook nog de schrijfhand van de Haarlemse en Delftse keuren terugvond in een oorkonde van 1274 van graaf Floris V voor het klooster Leeuwenhorst, was voor hem de zaak duidelijk: beide vermeend oorspronkelijke stadsrechten waren onecht en pas vervaardigd omstreeks 1273. Deze conclusie werd vervol-

gens bevestigd door de vondst van allerlei onregelmatigheden, anachronismen en tegenstrijdigheden in de inhoud van de keuren. Brandt leverde ook een verklaring voor de vervalsingen: hij poneerde dat de Hollandse steden zich in 1273 hadden verenigd in een bond die een van de graaf onafhankelijke politiek wenste te bedrijven, en in dat kader zouden de valse keuren zijn opgesteld. Die onafhankelijke stedelijke politiek zou onder invloed hebben gestaan van het internationale kapitaal, en zijn ontstaan als tegenwicht tegen de antikapitalistische koers van de graaf. Als klap op de vuurpijl stelde Brandt in een 'Ekskurs' ook de keur voor Middelburg van 1254 aan de kaak als een latere vervalsing, weer op grond van 'allerlei typiese kleine onregelmatigheden' in het schrift en anachronismen in de tekst.

Hiermee was door de school van Oppermann weer een baken in de Hollandse mediëvistiek omvergehaald. De dertiende-eeuwse stadsrechten werden algemeen gezien als uiterst belangrijke stukken, waarin de opkomende stedelijke gemeenschappen juridisch werden afgezonderd van het omringende platteland en een hoge mate van politieke zelfbeschikking kregen; aldus verwierpen zij het recht om hun sociale en economische leven naar eigen inzicht in te richten. In de optiek van de Nederlandse historiografie waren deze stadskeuren het startpunt in de ontwikkeling die zou leiden tot het kenmerkende politieke en economische landschap van het Holland van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd, dat onomstreden werd gedomineerd door de steden.¹⁴ Maar ook in de middeleeuwen zelf werden deze documenten beschouwd als de centrale teksten van de stad, die haar onafhankelijkheid waarborgden. Het was niet voor niets dat toen Haarlem in 1492 gestraft werd voor haar houding in de opstand van het Kaas- en Broodvolk, de stadsrechtprivileges moesten worden ingeleverd bij de regering in Den Haag.¹⁵ En trouwens, nog steeds spelen deze keuren een rol bij de afbakening van de stedelijke identiteit, al was het maar omdat het moment van viering van de diverse eeuwefeesten afhangt van hun datering, en gemeentelijke websites erdoor worden opgefleurd.¹⁶

Huizinga nam nu de handschoen op, al was het na enige aarzeling: met een vertraging van twee jaar publiceerde hij een recensie van Brandts proefschrift onder de veelzeggende titel 'Noodwendig vertoog'. Dit noodzakelijke opstel werd hem in de pen gegeven vanuit wat hij omschrijft als zijn 'plicht tegenover de vaderlandsche wetenschap'.¹⁷ Huizinga begint met het fileren van het onderzoek van Brandt, waarbij hij zich noodzakelijkerwijs niet alleen moest richten op de inhoud van het Haarlemse stadsrecht maar ook op het technisch onderzoek van schrift, zegel en dictaat (dat is de wijze waarop de vaste onderdelen van de oorkondentekst zijn geformuleerd). Hij zal hebben beseft dat hij wat betreft paleografische en diplomatische kennis een achterstand had ten opzichte van zijn opponent, maar dat belette hem niet om met gebruikmaking van het gezonde verstand Brandts argumenten ter zake te verwerpen. Zo rea-

geerde hij op diens minutieuze uiteenzetting van de verschillen tussen het valse zegel aan de Haarlemse keur en een echt zegel van graaf Willem II met de simpele vaststelling dat wanneer men afbeeldingen van beide op calqueerpapier overtrekt, die tekeningen elkaar volledig dekken, en dat de gesignaleerde verschillen slechts een gevolg waren van het proces van het gieten van de was en de slijtage van het materiaal in de loop der eeuwen. Vervolgens brak Huizinga de staf over de achterliggende wilde theorieën over de kapitalistische stedenbond die diverse stadskeuren zou hebben vervalst, blijkbaar zonder de argwaan van graaf Floris V op te wekken. Ten slotte kwam hij tot de kern van zijn betoog, de reden waarom hij het als ‘noodwendig’ beschouwde. De dissertatie van Brandt was volgens Huizinga het product van ‘een jong en onervaren historicus [...] Ergerlijk echter is het, dat zulk werk wordt uitgelokt, aangeemoedigd en goedgekeurd door een zeer geleerd en ervaren geschiedvorscher als Dr Oppermann.’ Daar gaat het Huizinga om: de werken van Oppermann en diens school dragen volgens hem ‘alle het grondeuvel van stelselmatige hyperkritiek, verbonden met de neiging tot fantastische constructie, die daarvan zoo goed als onafscheidelijk is. De heilzame twijfel, die op het veld der middeleeuwsche oorkondengeschiedenis zooveel onkruid heeft uitgewied, is bij ons te lande te laat ontwaakt. Het is ons ongeluk geweest, dat die twijfel, eenmaal hier doordringend, dat deed als twijfelzucht, tot leidend beginsel verheven in plaats van te dienen als methodisch controlemiddel. Voor de toekomst der vaderlandsche geschiedbeoefening is dit een ernstige schade. Al wie in het vervolg dit toch al zoo schrale terrein onzer middeleeuwen wil bewerken, moet eerst al de steenen des aanstoots opruimen, die Oppermann’s school op dat veld heeft gestrooid. Dat wil zeggen: hij zal zich voor elk détail het moeizame werk moeten getroosten, zelf opnieuw te onderzoeken, waar in dit alles de gezonde kritiek ophoudt en de ongegronde ergdenkendheid en willekeurige constructie beginnen. Menigeen zal daardoor worden afgeschrikt.’¹⁸

Huizinga was dus met Oppermann van mening dat de bronnenkritische methode noodzakelijk is voor een correcte geschiedbeoefening, maar hij veroordeelde scherp de wijze waarop Oppermann die methode toepaste. Een reactie van de laatste kon dan ook niet uitblijven. Nog vóór het verschijnen van het ‘Noodwendig vertoog’ had Oppermann een verdediging van Brandt gepubliceerd, met daarin een aantal sarcastische sneren naar Huizinga, die over paleografie wilde meepraten ‘zonder het schrift der echte oorkonden van graaf Willem II nauwkeurig te kennen’, en die met ‘kinderlijk dilettaantisme’, namelijk door middel van het overtrekken van plaatjes van de zegels, zich een oordeel meende te kunnen aanmatigen over de echtheid van de Haarlemse keur. Oppermann stipte fijntjes aan dat onder zijn leiding voortreffelijke dissertaties waren geschreven, en hij zou graag willen weten ‘door welke prestaties zijner eigen leerlingen de Heer Huizinga zich tot zijn oordeel bevoegd acht’.¹⁹ Inhou-

delijk beperkte Oppermann zich intussen tot het herhalen van de oude standpunten en ging hij nergens in op Huizinga's argumenten.

Met deze twee geschriften was het stovuur van het *bellum diplomaticum* over de Hollandse stadskeuren meteen opgebrand. Huizinga liet het erbij zitten; voor zover bekend is hij later niet meer op de kwestie teruggekomen, ook niet in zijn brieven. Oppermann had nu weer een tijd lang vrij spel, totdat in de jaren '30 zich weer enige tegenstand begon te vormen tegen zijn aanpak en resultaten. Het is tekenend dat die oppositie vooral kwam van niet-academische historici, zoals van Henry Obreen, die doende was met de uitgave van een oorkondenboek van Holland, en van de archivaris P.A. Meilink, die het Egmondse archief inventariseerde. Obreen kwam in 1934 op voor de echtheid van de Middelburgse keur, terwijl Meilink in 1938-39 in het krijt trad voor de Egmondse bronnen, die volgens hem grotendeels ten onrechte voor vals waren verklaard.²⁰ Op hun tegenwerpingen volgde steevast een prompte en felle reactie van Oppermann, die daarbij ook nog eens werd bijgevalen door oud-leerlingen van hem. Opnieuw schuwde Oppermann de sarcastische sneren niet. De ongelukkige Obreen werd weggezet met de opmerking dat hij 'volstrekt onbevoegd [was] een dergelijk oordeel uit te spreken. Want reeds met de korte verhandeling die hij aan het Middelburgsche stadsrecht van 1254 gewijd heeft, heeft hij overvloedige bewijzen geleverd van zijn onbekwaamheid om oorkonden volgens wetenschappelijke beginselen te behandelen.'²¹

Intussen begon toch de eensgezindheid van de Utrechtse school af te brokkelen. Het was juist Brandt die zich van de opvattingen en vooral de diplomatische methode van zijn leermeester afkeerde en enkele afkeurende recensies schreef van onder Oppermann geschreven dissertaties en van Oppermanns eigen editie van de *Fontes Egmundenses* uit 1933.²² Zijn voormalige leermeester doopte natuurlijk zijn pen weer in vitriool en schreef dat bij Brandt 'van wetenschappelijke methode weinig [valt] te bespeuren. Zijn betoog verraadt overal een hoogst bedenkelijke neiging tot holle bluf. Langs *dezen* weg, dat staat vast, wordt een wetenschappelijke oorkondenkritiek niet bevorderd.'²³

Eind jaren '30 raakte de methodologische strijd in een impasse. Oppermanns leerlingen gingen zich met andere zaken bezighouden; men begon de vruchteloosheid van de discussie moe te worden. Het was pas vanaf de jaren '60, lang na Oppermanns overlijden in 1946 in kommervolle omstandigheden in Duitsland, dat onderzoekers zich opnieuw, en nu systematischer en diepgaander, met zijn geestelijke nalatenschap gingen bezighouden. Voor wat betreft het Hollandse oorkondenwezen gebeurde dit, niet geheel toevallig, door de bewerkers van het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, waarvan in 1970 Anton Koch het eerste deel publiceerde, lopend tot 1222. Koch was genoodzaakt precies dat te doen wat Huizinga had voorspeld, namelijk alle stukken uit de Egmondse traditie opnieuw aan een grondig diplomatisch on-

derzoek te onderwerpen en Oppermanns valsverklaringen te heroverwegen. Resultaat van dat alles was dat vrijwel alle Egmondse oorkonden werden gerehabiliteerd. Koch toonde aan dat de meeste echt waren en dat enkele, waaronder die oudste oorkonde van 1083, weliswaar op een later tijdstip waren geredigeerd en opgetekend in de vorm zoals we ze nu kennen, maar dat dat was gebeurd op basis van oudere en wel degelijk authentieke notities.²⁴

De bewerker van het tweede deel van het *Oorkondenboek*, Jaap Kruisheer, zag zich op dezelfde wijze genoodzaakt de al dan niet valse stadskeuren van graaf Willem II te bestuderen.²⁵ Hij liet weinig heel van de argumenten van Brandt en Oppermann. Kruisheer bekeek, anders dan zijn voorgangers hadden gedaan, het *hele* Hollandse oorkondenwezen van de betreffende periode, op basis waarvan hij bijvoorbeeld kon vaststellen dat er in 1246 geen sprake was van een grafelijke kanselarij die de keuren zou hebben kunnen vervaardigen, iets waarvan Brandt en Oppermann *a priori* waren uitgegaan.²⁶ Bovendien bestudeerde Kruisheer vanwege zijn editie van de stadsrechten de *gehele* tekstuele overlevering ervan, ook in latere afschriften, en dat leidde tot de verassende conclusie dat de tekst van die stukken niet in de omgeving van de graaf was opgesteld, zoals tot dan toe was aangenomen, maar in de steden zelf.²⁷ Dit had grote consequenties voor het beeld dat wij hebben van de vroegste ontwikkeling van de middeleeuwse steden van Holland. Anders dan men voorheen vaak dacht, was die stadsvorming geen van bovenaf door de landsheer gestuurd proces, maar waren het de stedelingen zelf die zich aaneensloten en hun eigen rechtsregels opstelden, geheel in lijn met de communale traditie die vanaf de twaalfde eeuw in Italië, Frankrijk en Vlaanderen opgang had gemaakt.²⁸ De graaf werkte in dit proces samen met de steden: de stadskeuren waren het resultaat van de interactie tussen de belangen en mogelijkheden van beide partijen.²⁹ Dit alles werpt ook een nieuw licht op het *tempo* van de stedelijke evolutie in Holland: rond het midden van de dertiende eeuw waren plaatsen als Haarlem, Delft en Leiden blijkbaar niet meer de semi-rurale nederzettinkjes die men er tot dan in had gezien,³⁰ maar waren dit toen al gemeenschappen met voldoende sociale en politieke cohesie en economisch gewicht om de stap naar een eigen stadsrecht te kunnen zetten. Het was vooral het gebrek aan andere geschreven bronnen geweest dat eerder had gezorgd voor het vertekende beeld van stadjes die pas aan het eind van de dertiende eeuw tot ontwikkeling begonnen te komen.

Leerlingen van Kruisheer hebben aan het diplomatische onderzoek van de stadskeuren van Haarlem en de andere steden nog het hunne kunnen toevoegen. In navolging van hem onderzochten zij de oorkonden en andere bronnen niet louter als drager van de daarin vervatte teksten, maar ook – en vooral – als materiële bronnen met een eigen intrinsieke waarde, artefacten met hun eigen zeggingskracht. Wat de betwiste stadskeur van Haarlem betreft, leidde dit tot

onder meer tot de ontdekking dat het stuk helemaal niet door dezelfde persoon is geschreven als de keur voor Delft, laat staan door de scribe die dertig jaar later een grafelijke oorkonde voor Leeuwenhorst vervaardigde. Het nieuwe inzicht was dat zowel het schrift als het dictaat van de Haarlemse stadsrecht-oorkonde erop duiden dat het stuk is opgesteld en geschreven door een monnik uit de abdij van Egmond. In dat klooster kende men al lang een traditie van oorkondenvervaardiging, en de Haarlemmers namen dus gewoon een expert in de arm.³¹

In een breder verband heeft dit type bronnenonderzoek bovendien licht geworpen op allerlei institutionele ontwikkelingen in het Holland van de dertiende eeuw. We zijn zeer veel te weten gekomen over de werking van de grafelijke kanselarij, de secretarieën in de diverse steden en de scriptoria in de kloosters, de aantallen daar werkzame schrijvers en de aantallen door hen vervaardigde oorkonden. Daarmee is een belangrijk fenomeen als de verschriftelijking van de Hollandse samenleving in kaart gebracht: werden oorkonden in de twaalfde eeuw slechts incidenteel uitgevaardigd door de hoogste gezagsdragers, zoals graaf, bisschop of abt, aan het begin van de veertiende eeuw werden rechtshandelingen zoals transacties van onroerend goed *en masse* en op routinieuze wijze op schrift gesteld, niet alleen door het centrale gezag maar ook door lagere autoriteiten op lokaal niveau, in de stad en op het platteland. Deze ontwikkeling ging gepaard met de opkomst van betaalde ambtenaren rond de vorst en in de steden, en met de verdringing in de ambtelijke stukken van het Latijn, de taal van de geletterde elite, door het Nederlands. Al deze processen raakten in Holland in het laatste kwart van de dertiende eeuw in een stroomversnelling.³²

Uiteindelijk moet de conclusie dus luiden dat Oppermann, ondanks zijn zelfverzekerd uitgedragen gelijk, het in vrijwel alles bij het verkeerde eind had. De scherpzinnige Huizinga voelde dat al aan, maar hij en zijn generatiegenoten konden door hun methodologische achterstand de trein van de Utrechtse diplomatische school niet stoppen. Achteraf gezien sloegen Oppermann en zijn leerlingen de plank mis door hun vooringenomenheid – een oorkonde was voor hen ongeveer vals tenzij het tegendeel kon worden bewezen – maar vooral door een gebrekkige toepassing van hun eigen diplomatische methode. Zij hadden te weinig werkelijke kennis van het schrift en het oorkondenwezen van de twaalfde en dertiende eeuw, met name omdat zij op een veel te smalle basis werkten; in feite werden vrijwel alleen die oorkonden onderzocht waarvan de echtheid of valsheid moest worden aangetoond. Vanwege dit gebrek aan vergelijkingsmateriaal konden onjuiste uitgangspunten gemakkelijk het beeld beïnvloeden, zoals de vermeende onregelmatigheden in het schrift en dictaat, en

de toeschrijving van oorkonden aan de activiteit van een grafelijke kanselarij, waarvan naderhand bleek dat die toen niet bestond.

Ondanks dit alles moet worden gesteld dat de invloed van Oppermann van niet te onderschatten positieve betekenis is geweest. Acht van zijn promovendi, onder wie Enklaar, Jansma, Jongkees en Post, brachten het tot hoogleraar en verspreidden zo zijn inzichten over de Nederlandse universiteiten. Dat gebeurde ook aan de Universiteit van Amsterdam, via zijn laatste leerling Jan Frederik Niermeyer, in 1946 hier benoemd als hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis. Diens opvolger Co van der Kieft had niet voor niets als lijfspreuk *Ad fontes*, ‘terug naar de bronnen’; zowel hij als Niermeyer promoveerden nog op klassieke diplomatische dissertaties in de Oppermanniaanse geest.³³ In de loop der jaren werd het Nederlandse diplomatische onderzoek evenwel geleidelijk ontdaan van Oppermanns hyperkritische houding. Een eerste teken aan de wand was wat dat betreft Niermeyers oratie uit 1946. Daarin gaf hij, zij het met enige moeite, toe dat de bronnenkritiek van zijn leermeester ‘wel eens te radicaal’ was, maar hij stelde terecht dat de daaruit gerezen meningsverschillen over ‘détailkwesties’, zoals hij het enigszins eufemistisch noemt, van ondergeschikt belang waren in vergelijking met ‘het kardinale feit, dat Oppermann de beginselen van de bronnenkritiek hier te lande voor het eerst systematisch toegepast heeft en dat zijn bestrijders hun argumenten aan zijn arsenaal ontleend hebben’.³⁴ Niermeyer sloeg daarmee de spijker op zijn kop: het waren Oppermanns eigen geestelijke kinderen en kleinkinderen die met zijn eigen methoden uiteindelijk zijn falen aan het licht brachten. De winst was dat daarmee de bronnenkritiek een vaste en sterke positie had verworven binnen de Nederlandse mediëvistiek en dat het, daarop voortbouwend, zelfs mogelijk bleek om grensverleggend onderzoek te doen naar politieke, institutionele en sociaaleconomische ontwikkelingen.

Het belang van bronnenkritiek hoop ik met het voorgaande wel afdoende duidelijk te hebben gemaakt. En dan is de hier behandelde casus van het Haarlemse stadsrecht van 1246 nog relatief simpel; bij veel middeleeuwse bronnen, zoals kronieken, ligt de zaak heel wat ingewikkelder. Die teksten zijn nogal eens anoniem en zonder datering overgeleverd, zodat aan het verantwoorde gebruik daarvan een meeromvattend bronnenkritisch onderzoek vooraf dient te gaan. We hebben daarbij immers niet alleen te maken met de echtheidsvraag, maar veelal ook met kwesties als: wie schreef die tekst, wanneer, in opdracht van wie, met welk doel, naar welke bron, met welke al dan niet verborgen politieke agenda, vanuit welk wereldbeeld?³⁵ Pas wanneer een kroniek aldus in haar historische context is geplaatst, gaat zij werkelijk spreken als historische bron. De ervaring leert bovendien dat een dergelijk meer complex en veelomvattend bronnenonderzoek naar verhouding veel ‘bijvangst’ oplevert

wat betreft de kennis van de wijze waarop en de omstandigheden waarin de tekst tot stand is gekomen.³⁶

En deze bronnenkritische instelling is natuurlijk niet alleen een *conditio sine qua non* bij het werk van de mediëvist: iedere historicus moet bij zijn onderzoek steeds die fundamentele vragen stellen naar de aard van zijn bron. Ook historici die de meer recente geschiedenis bestuderen, dienen te allen tijde bewust met hun bronnen om te gaan, al was het maar bij de selectie van hun vaak zo overvloedige materiaal. Maar zelfs de echtheidsvraag kan voor de historicus van de moderne tijd nog een rol spelen, getuige de in de jaren '80 van de vorige eeuw opgedoken zogenaamde 'Dagboeken van Hitler', waarvan de authenticiteit door historici van naam kritiekloos voor zoete koek werd geslikt.³⁷ En we mogen de noodzaak van bronnenkritiek nog breder zien. Een juiste kritische attitude jegens de bron van kennis is voor *iedereen* van groot belang, niet alleen in het historisch onderzoek maar ook bij de dagelijkse meningsvorming in allerlei politieke en sociale kwesties. Juist in deze tijden van een stortvloed aan teksten en meningen op het wereldwijde web zal die kritische houding steeds 'noodwendiger' blijken te zijn.

Dames en heren, gekomen aan het eind van mijn rede wil ik graag een woord van dank uitspreken jegens het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam, het Bestuur en de decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen, en het Bestuur van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis te Den Haag vanwege het door hen in mij gestelde vertrouwen. Dat ik hier uiteindelijk sta is voorts te danken aan de vasthoudendheid van het in eerste instantie actieve curatorium van de leerstoel in zijn diverse personele samenstellingen, en van Donald Haks, tot voor kort de directeur van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis.

Het is met veel voldoening dat ik deze rede mag uitspreken aan de universiteit waar ik bijna vier decennia geleden mijn academische studies begon. Met warmte denk ik terug aan die leertijd en aan de bevlogen docenten die mij als student toen hebben gevormd, en mij later zonder reserve als collega hebben geaccepteerd. Ook met de huidige collega's van de leerstoelgroep Middel-eeuwse geschiedenis mag ik nog steeds een in alle opzichten prettige samenwerking ervaren. Een speciaal woord van dank geldt de opeenvolgende hoogleraren van die leerstoel, te weten Piet Leupen, Peter Hoppenbrouwers en nu Guy Geltner, die mij steeds hebben gesteund en kansen hebben geboden mijn academische loopbaan aan de Amsterdamse Universiteit te continueren door middel van opeenvolgende tijdelijke aanstellingen op het gebied van onderzoek en onderwijs. Sedert enkele jaren heb ik tevens het voorrecht en genoeg deel uit te maken van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis, en ook daar ben ik in een hartelijke collegiale sfeer werkzaam.

Aan het Amsterdamse Historisch Seminarium ben ik als mediëvist gevormd in de sterke bronnenkritische traditie die ik zojuist heb beschreven, en dat heeft voor een groot deel de richting van mijn onderzoek en onderwijs bepaald. Mijn fascinatie voor de bestudering van de middeleeuwse bron, en de uitgave ervan, is vervolgens wezenlijk verdiept tijdens mijn werkzaamheden voor het editieproject van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* onder leiding van Jaap Kruisheer. Veel profijt heb ik de laatste jaren in dit opzicht ook gehad van mijn contacten met de collega's aan de Universiteit van Gent en, al langer, met verschillende onderzoekers werkzaam op het terrein van de medioneerlandistiek, een verwante discipline waar het onderzoek van de geschreven bron eveneens een belangrijke plaats inneemt.

Dames en heren studenten, het is hier tevens de plaats u te danken voor uw interesse en vooral voor uw frisse kijk op de mij vertrouwde thema's. Het is een voorrecht uw kritische zin te helpen scherpen en bij te dragen aan de wetenschappelijke grondhouding dat de solide evaluatie van de bron aan het begin staat van iedere serieuze geschiedbeoefening.

Tot slot: ik ben blij en trots dat ik hier ook mag staan voor mijn vrienden en mijn familie, mijn broers en zusters en natuurlijk mijn moeder, hoewel zij deze dag niet persoonlijk kan meemaken. Door hen ben ik geworden tot wie ik ben, en ook *die* vorming heeft mij tot hier gebracht. Dit geldt a fortiori voor mijn prachtige kinderen, Maarten en Anne, en mijn lieve vrouw Neel. Want hoe fascinerend de geschiedenis en haar bronnen ook zijn, *zij* zijn voor mij nog wezenlijker, als bron van het leven.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Zie over de Nederlandse historiografie in de tweede helft van de negentiende eeuw, die gekenmerkt wordt door een groeiende professionalisering en een nadruk op bronnen(edities): Dorsman, 2002. De mediëvistiek in de eerste helft van de twintigste eeuw wordt behandeld in Slicher van Bath, 1948, alsmede Niermeyer, 1946, alwaar tevens het Duitse voorbeeld en de ontwikkeling van de hulpwetenschappen in het licht worden gesteld.
2. De discussie over de oorkonde van 1083 is beschreven in Hugenholtz, 1967. De oorkonde is uitgegeven in *Oorkondenboek I*, p. 169-185, nr. 88, inclusief een overzicht van de polemieken.
3. Huizinga, 1989, p. 92-94, de citaten op p. 93.
4. Zie voor overzichten van Oppermanns carrière: Ketner, 1979/2008 en Van Bavel, 1993.
5. Van der Lem, 1993, p. 117.
6. Zie over de receptie van de *Herfsttij*: Van der Lem, 1993, p. 149-150 (de citaten op p. 149).
7. Huizinga, 1989, p. 208 ('O[ppermann] a la manie de signaler partout les falsifications').
8. Van Bavel, 1993; Burgers en Mostert, 2003.
9. Oppermann, 1919.
10. Zie over Oppermanns behandeling van de Egmondse bronnen en de reacties daarop: Leupen, 1990.
11. Afgezien van wat binnenskamers gepruttel van Blok en Gosses: zie Leupen, 1990, p. 29.
12. Huizinga, 1905; Huizinga, 1911.
13. Brandt, 1921.
14. Zie voor een recent recent overzicht van de stadsontwikkeling in Holland: Hoppenbrouwers, 2000, m.n. p. 118-148; zie ook de bundel Rutte/Van Engen, 2005.
15. Marsilje, 1995, p. 26; *Oorkondenboek II*, p. 264.
16. Zoals op de site van de gemeente Haarlem: <http://www.haarlem.nl/bezoek-haarlem/historie/historie-van-de-stad/meer-over-het-stadsrecht>.
17. Huizinga, 1923; het citaat op p. 1. De conflicten tussen Oppermann en Huizinga, en later tussen Brandt en Oppermann, zijn beschreven in Hugenholtz, 1980.
18. Huizinga, 1923, p. 13-14.
19. Oppermann, 1923, de citaten op p. 19, 20, 25-26.
20. Obreen, 1934; Meilink, 1938-39.
21. Oppermann, 1934, p. 393-394.
22. Oppermann, 1933a; Brandt, 1934. Brandt recenseerde voorts proefschriften van Oppermanns pupillen Post en Ketner, het laatste, over de oorkonden van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, met een zeer negatieve beoordeling; zie Hugenholtz, 1980, p. 12-13.
23. Oppermann, 1933b, p. 390.

24. Onderzoek en editie van de oorkonde van 1083: *Oorkondenboek I*, p. 169-185, nr. 88.
25. Onderzoek en editie van de Haarlemse stadkeur: *Oorkondenboek II*, p. 264-272, nrs. 672-673.
26. De studie over de Hollandse grafelijke kanselarij in Kruisheer, 1971.
27. Kruisheer, 1985; Kruisheer, 1990.
28. Een overzicht in Nicholas, 1997, p. 141-157.
29. Henderikx, 2005.
30. Zie voor het traditionele beeld van het primitieve, landelijke karakter van de Hollandse stad rond 1250, in dit geval Leiden: Blok, 1910, p. 19-21.
31. Het schrift van de Haarlemse keur: Burgers, 1995, p. 291-294; het dictaat: Dijkhof, 2003, p. 308. Zie over de Egmondse traditie van oorkondenvervaardiging in de dertiende eeuw: Burgers, 1995, p. 288-297, Dijkhof, 2003, p. 325-403, en, voor de twaalfde eeuw, Burgers, 2008.
32. Kruisheer, 1971; Burgers, 1995; Dijkhof, 2003; een overzicht in Burgers/Dijkhof/Kruisheer, 1996. De grafelijke kanselarij in het begin van de veertiende eeuw in Burgers, 2000. De invoering van het Nederlands in Hollandse oorkonden in Burgers, 1996.
33. Niermeyer, 1935; Van de Kieft, 1960.
34. Niermeyer, 1946; de citaten op p. 12.
35. Zie voor een recente inleiding tot de techniek van de historische bronnenkritiek: Prevenier e.a., 2000, p. 67-85.
36. Zie voor een voorbeeld van de resultaten van een diepgaande kritische bestudering van een bron, in dit geval de *Rijmkroniek van Holland*: Burgers, 1999, in combinatie met de editie ervan (Burgers, 2004).
37. Hamilton, 1991.

Bibliografie

- B. van Bavel, 'Een verbeterd jacht op valse oorkonden: de diplomatische studiën van Oppermann en zijn school'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 7 (1993), p. 245-251
- P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, dl. 1: *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen.* 's-Gravenhage, 1910
- C.D.J. Brandt, *Bijdrage tot de kritiek van Hollandse stadsrechten der XIIIe eeuw*. Utrecht, 1921 (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwsche geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 6-1)
- 'De oudste privaatoorkonden van de abdij Egmond'. In: *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, 7e reeks 4 (1934), p. 129-142
- J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*. 3 dln., Leuven, 1995 (Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek 1)
- 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 112 (1996), p. 129-150
- *De Rijkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en door de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*. Hilversum, 1999 (Hollandse Studiën 35)
- 'Grafelijke kanselarij en ambtenaren in Holland in de eerste jaren van het Henegouwse Huis (november 1299-circa 1320)'. In: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), 1299: *één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. Hilversum, 2000 (SCHI-reeks 1), p. 107-127
- (uitg.), *De Rijkroniek van Holland (366-1305), door een anonieme auteur en Melis Stoke*. Den Haag, 2004 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 251); een digitale versie van de editie op: www.inghist.nl
- 'Oorkonden in Holland vóór 1200. De abdij van Egmond en het begin van het Hollandse oorkondewezen'. In: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus*. Hilversum, 2008 (Egmondse studiën 5), p. 71-101
- J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer: 'De doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw'. In: D.E.H. de Boer, E.H. P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*. Utrecht, 1996, p. 191-211
- J. Burgers en M. Mostert, 'Oorkondenvervalsing in Holland? De rehabilitatie van het 12de- en 13de-eeuwse Hollandse oorkondenwezen'. In: *Holland, historisch tijdschrift* 35 (2003), p. 134-151; herdr. met gewijzigde titel: "'De manie overall vervalsingen te zien.'" Oorkondenvervalsing in Egmond en Holland'. In: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus*. Hilversum, 2008 (Egmondse studiën 5), p. 103-123
- E.C. Dijkhof, *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1345*. 2 dln., Leuven, 2003 (Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek 3)

- L. Dorsman, 'De nieuwe eruditie. Het ontstaan van een historisch bedrijf'. In: J. Tollebeek e.a. (red.), *De palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* [tekstboek]. Hilversum, 2002, p. 159-176
- Ch. Hamilton, *The Hitler diaries: fakes that fooled the world*. Lexington, 1991.
- P. Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw'. In: Rutte/Van Engen, 2005, p. 47-62
- P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570'. In: Th. De Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*, dl. I: *Tot 1572*. Hilversum, 2002, p. 103-148
- F.W.N. Hugenholtz, 'The charter of 1083 and the history of diplomatic in the Netherlands'. In: *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*. Groningen, 1967, p. 201-209
- F.W.N. Hugenholtz, "'Bella diplomatica und kein Ende". C.D.J. Brandt en de mediaevistiek'. In: *Utrechtse historische cahiers, uitgegeven vanwege het Instituut van Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht* 1 (1980), p. 1-20
- J. Huizinga, 'De opkomst van Haarlem'. In: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 4 (1905), p. 412-446; herdr. in: *Verzamelde werken* I. Haarlem, 1948, p. 203-364
- *Rechtsbronnen der stad Haarlem*, 's-Gravenhage, 1911 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 2e reeks 13)
- 'Noodwendig vertoog'. In: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks 10 (1923), p. 1-14; herdr. in: *Verzamelde werken* II. Haarlem, 1948, p. 22-34
- *Briefwisseling*, L. Hanssen, W.E. Crul en A. van der Lem (uitg.), dl. 1, 1894-1924. [Utrecht], 1989
- F. Ketner, 'Oppermann, Otto [Alexander] (1873-1946)'. In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/oppermann> (Oorspronkelijke versie in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1. Den Haag, 1979)
- C. van de Kieft, *Étude sur le chartrier et la seigneurie du prieuré de la Chapelle-Aude (XIe-XIIIe siècle)*. Assen, 1960.
- J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. 2 dln., 's-Gravenhage/Haarlem, 1971 (Hollandse Studiën 2)
- *Het ontstaan van de stadsrethoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*. Amsterdam/Oxford/New York, 1985 (Verhandeling der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks 130)
- 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrethoorkonden (waarschijnlijk eind twaalfde eeuw-1266)'. In: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Hilversum, 1990 (Amsterdamse historische reeks, grote serie 12) p. 182-203
- A. van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden & documenten*. Amsterdam, 1993
- P.H.D. Leupen, 'Egmond en zijn bronnen'. In: G.N.M. Vis e.a. (red.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken*, Hilversum, 1990 (Egmondse studiën 1), p. 23-34

- J.W. Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen'. In: J.Th. Bank e.a. (red.), *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum, 1995, p. 19-45
- P.A. Meilink, *De Egmondsche geschiedbronnen*. 's-Gravenhage, 1939; eerder verschenen in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 7e reeks 9 (1938), p. 1-54, 181-210; 10 (1939) p. 1-50
- D.M. Nicholas, *The growth of the medieval city: from late antiquity to the early fourteenth century*. Londen [etc.], 1997
- J.F. Niermeyer, *Onderzoekingen over Luikse en Maastrichtse oorkonden en over de Vita Baldrici episcopi Leodiensis: een bijdrage tot de geschiedenis van burgerij en geestelijkheid in het Maasgebied tot het begin der dertiende eeuw*. Groningen [etc.], 1935 (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 20)
- *Her-oriëntatie van onze mediaevistiek, inaugurele rede*. Groningen/Batavia, 1946
- H. Obreen, 'De vermeende onechtheid van het Middelburgsche stadsrecht van 1254'. In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 13 (1934), p. 81-91
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, A.C.F. Koch, J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhof (uitg.), 5 dln. 's-Gravenhage [etc.], 1970-2005
- O. Oppermann, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, dl. 1: *Die Egmonder Fälschungen*. Utrecht, 1919, herz. dr. 1920 (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 3)
- *Opmerkingen over Hollandsche stadsrechten der XIIIe eeuw; met een aanhangsel over de wording der legende van St. Jeroen*. Utrecht, 1923 (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 6-2)
- *Fontes Egmundenses*. Utrecht, 1933 (Werken uitg. door het Historisch Genootschap, 3e serie 61)
- 'Bella diplomatica rondom het klooster Bethlehem bij Doetinchem'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 48 (1933), p. 376-390
- 'De onechtheid van het Middelburgsche stadsrecht van 1254'. In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 13 (1934), p. 382-394
- W. Prevenier, M.C. Howell en M. Boone, *Uit goede bron: introductie tot de historische kritiek*. Leuven/Apeldoorn, 2000 (7e, herz. dr.)
- R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden: op zoek naar overzicht*. Hilversum, 2005 (Middeleeuwse studies en bronnen 85)
- B.H. Slicher van Bath, 'Guide to the work of Dutch mediaevalists, 1919-1945'. In: *Speculum* 23 (1948), p. 236-266; herdr. in: B.H. Slicher van Bath, *Herschreven historie; schetsen en studiën op het gebied der Middeleeuwse geschiedenis*. Arnhem, 1978, p. 30-70